

SOÓS PÁL

Az élő és korszerű Szabó Ervinnről

Történelmünk, kultúránk gazdagságának köszönhetjük, hogy sok megünneplésre méltó évfordulónk van. Az évfordulós megemlékezéseket, rendezvényeket elmélyülten kell felhasználnunk egész társadalmunk, különösen ifjúságunk tudatának szocialista alakítására, népünk gondolkodásának és érzelmi életének elmélyítésére, nem utolsósorban cselekvő hazafiságának és nemzetköziségének további kibontakoztatására. Sajnos még mindig szembetűnően sok a tisztázatlanság, a félreértés és szubjektívizmus új- és legújabbkori, de különösen szocialista hagyományaink, történelmünk és kultúránk évfordulóinak megünneplésében, legnagyobbjaink megítélésében. Ez pedig zavarja, lassítja szocialista közgondolkodásunk és szellemi életünk fejlődését.

Mindezeket talán azért nem volt fölösleges előrebocsátani, mert a következőkben a szocialista munkásmozgalomnak, tudománynak és kultúrának egyik olyan nagy egyéniségéről lesz szó, akinek történelmi utóélete tipikusan példázza a fentebb említett értékrendszer, illetve hagyományápolás zavarait.

Szabó Ervin nagyságát, forradalmasító szerepét, nemzeti és nemzetközi jelentőségét a tisztán látó kortársak már életében felismerték. Alig húszévesi szenvedélyes alkotó munka után, az őszirózsás forradalom előtt egy hónappal bekövetkezett korai halála mély gyászt váltott ki nemcsak a hazai, hanem a szomszédos országok szocialista és haladó köreiből is. Sírjánál ott álltak többek között Madzsar József, Landler Jenő, Jászi Oszkár, Lukács György, Károlyi Mihály, Vedres Márk, Polányi Károly, Alpári Gyula, Buchinger Manó, Kunfi Zsigmond, Garami Ernő. A csepeli munkásság 10 perces munkabeszüntetéssel tisztelgett Szabó Ervin emlékének, bizonyosságául annak, hogy ezt a nagy forradalmárt szívébe zárta a magyar munkáosztály legjava. Fél évvel később a Tanácsköztársaság Forradalmi Kormányzótanácsa elhatározta, hogy Szabó Ervin alkotásait a proletár állam tulajdonának tekinti, és megbízta a Közoktatásügyi Népbiztosságot, hogy gyűjtse össze és adja ki Szabó Ervin műveit. Külföldi elismerését jelentette, hogy 1918 nyarának végén Szabó Ervint a Lenin kezdeményezésére létrehozott Társadalomtudományok Szocialista Akadémiájának tiszteleti tagjává minősítették, olyan nagy szovjet és külföldi marxista tekintélyek társaságában, mint Lunacsarszkij, Krupszkaja, Buharin, Rjazanov, Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht, Clara Zetkin és Mehring.

A Tanácsköztársaság bukását követő években, évtizedekben a korábban oly magasra értékelt forradalmi szocialista — Kun Béla által 1918-ban még „a III. Internacionálé lehetséges vezetői egyikének” nevezett —, Szabó Ervin történeti alakja fokozatosan megfakult. Ezt természetesen elsősorban az ellenforradalmi rendszer politikai-ideológiai nyomása idézte elő. Azonban része volt ebben a jobbra tolódtól, reformista szellemű szociáldemokrata és polgári radikális Szabó Ervin-kritikáknak is. Sőt sajnálatosan, a 20-as és 30-as évek fordulóján bénító „baloldali gyermekbetegségekkel” küszködő kommunista párt néhány vezetője is hozzájárult Szabó Ervin történelmi alakjának és elévülhetetlen érdemeinek az elhomályosításához. A felszabadulást közvetlenül megelőző és követő években a felgyorsult történelem már nem tette lehetővé, hogy a szociáldemokraták jóvátégyék a pártnak az életmű ápolása körül, korábban elkövetett mulasztásait. S bár a kommunista mozgalmon belül is történt néhány kísérlet a Szabó Ervin-hagyományok korszerű felelevenítésére, a személyi

kultusz és a dogmatizmus időszakára azonban inkább a korábbi egyoldalú Szabo Ervin-kép továbbélése, sőt konzerválódása volt a jellemző.

Új helyzet csak akkor állt elő, amikor a Magyar Szocialista Munkáspárt egyik fontos feladatként határozta meg a hazai munkásmozgalom történetének mindenfajta sektáns, dogmatikus és revizionista egyoldalúságtól, torzítástól való megtisztítását. A szó igazi értelmében vett tudományos Szabó Ervin-kutatások is tulajdonképpen ettől kezdve indultak meg. Az elmúlt két évtizedben több forráskiadvány, sok elemző tanulmány, néhány tudományos értékű gyűjteményes kiadás, válogatás jelent meg, jelentősen gazdagodott a Szabó Ervin-irodalom.

Elégedettségünk a centenárium évében azonban korántsem lehet zavartalan és teljes. A centenárium alkalmából ugyan ismét jelentős munkák láttak, illetve látnak napvilágot [Kemény Gábor: Szabó Ervin és a magyar társadalomszemlélet — Gyorsuló idő, Magvető; a Párttörténeti Közlemények „Szabó Ervin-száma” — 1977. 2. sz.; Szabó Ervin Válogatott levelek I. (Szerk.: Litván György és Szücs László) — Kossuth; Válogatás Szabó Ervin politikai, szociológiai, tudományos és kulturális írásaiból (szerk.: Remete László) — Magvető; Soós Pál: A pályakezdő Szabó Ervin politikai és művelődési törekvései — Akadémiai], azonban továbbra is nagy adósságunk az egész Szabó Ervin-életműre kiterjedő életrajzi monográfia. A centenárium évében ki kellene tűznünk azt a feladatot is, hogy Szabó Ervin pozitív, forradalmi szocialista hagyományát, amely annak idején a kizsákmányolt és elnyomott munkásosztályért és dolgozó népért született, az egész szocialista nemzet valóságos tulajdonává tegyük.

Ennek érdekében mindenekelőtt arra volt és van szükség, hogy a korábban hosszú időn keresztül konzerválódott, és már régóta vitatott sematikus és egyoldalú „anarcho-szindikalista Szabó Ervin-képet” meghaladjuk. Az újabb kutatások tanulsága, de egyben további követelménye is, hogy Szabó Ervin rendkívül sokoldalú és -irányú munkásságának tárgyilagos tudományos méltatásához érdemei és tévedései valóságghú arányainak hiteles megállapításához új, alkotó megközelítésekre, és persze további elmélyült, átfogó és részletkutatásokra van szükség.

Szabó Ervin ahhoz az 1870-es években született generációhoz tartozott, amelyből hirtelen és meglepően nagy számban kerültek ki a huszadik század politikai, kulturális, különösen művészeti és tudományos arculatát leginkább meghatározó nagyformátumú tehetségek. Ez a — később méltán „második reformnemzedéknek” nevezett — úttörő, előkészítő szerepet játszó, progresszív nemzedék 1848 óta először mert bátran és őszintén harcot indítani az ország és a nép valóságos új szükségleteit kifejező radikális reformokért és forradalmi változásokért, a modern Magyarországért. A feudális nagybirtok, a nagytőke, a klerikalizmus konzervatív „szentszövetségével” szemben a századforduló legtehetségesebb intellektueljei egyre elutasították és radikálisabb álláspontra helyezkedtek. Ugyanakkor a halmazódó társadalmi feszültségekkel is szoros összefüggésben a századvég és századelő a világnézeti kavargás, útkeresés, egyfajta szellemi szabadverseny sajátos, nyugtalan időszaka volt. Ebben a történeti periódusban olyan mélységesen különböző filozófiák és irányzatok jelentkeztek, mint a magányos zsenilázadás kultuszát hirdető nietscheánizmus, a filantróp, istenkereső miszticizmus, a tolsztoji prófétai messianizmus, haladó liberalizmus, szabadkőművesség, a polgári radikalizmus, az anarchizmus és szocializmus, amelyek a lázadó magatartást, a szenvedélyes mást és újat akarást fejezték ki.

*

Szabó Ervin abban osztozott nemzedékének sok képviselőjével, hogy ő is — jól-lehet a maga módján — végigjárta a klasszikus, humanista polgári liberalizmustól és pozitívizmustól a nietscheánizmuson, tolsztojánizmuson és anarchizmuson keresztül a tudományos szocializmusig vezető világnézeti stációkat. Az ő sajátos szellemi útkeresései és bolyongásai azonban — s ebben már messze nemzedéktársai fölé magasodott, sőt egyik vezérlő példájukká vált — gyorsabb üteműek, céltudatosabbak, jellemzilárdabbak és főként konzekvensebbek voltak.

Már középiskolás korában kijárta az egyetemes és magyar klasszikus kultúra legnagyobbjainak — például Goethe, Schiller, Petőfi, Eötvös stb. — iskoláját. Joghallgatóként — a konzervatív, de még a pozitivista jogtudományból is hamar kiábrándulva és egyre inkább a filozófia, a közgazdaságtudomány, a szociológia és történelem felé fordulva — ismerkedett meg Nietzsche, Emerson, Tolsztoj, Georges Sorel, Vilfredo Pareto, a magyar Grünwald Béla stb. munkáival. A szocializmus iránti érdeklődése is már középiskolás korában kicsírázott, Lassalle néhány beszédét olvasva a családi könyvtárban. A tudományos szocializmus és anarchizmus a bécsi egyetemi tanulmányai idején került érdeklődésének előterébe, s itt már buzgón olvasta Marx és Engels mellett Kropotkint, Bakunint és Lavrovot is. Családi kapcsolatai révén — unokatestvére volt Polányi Károly és Laura, Pór Ödön, Vedres Márk, Seidler Ernő és Irma stb. — Bécsben került szoros összeköttetésbe azokkal az orosz emigráns forradalmárokkal, akik minden bizonnyal a legdöntőbb hatást gyakorolták későbbi egész életútjára, forradalmi, marxista gondolkodására, gyakorlati, szervező és kevésbé ismert konspiratív tevékenységére. Ifjúságát a lankadatlan és célratörő tanulásnak, forradalmi felkészülésnek szentelő Szabó Ervin már diákévei utolján szilárd és végleges elhatározással a tudományos szocializmus, a marxizmus álláspontjára helyezkedett, és ehhez élete végéig következetesen próbált ragaszkodni. Fiatalkori és későbbi szellemi útkereséseinek következményeként a marxizmus mint alapirány mellett viszont más gondolatrendszerek és politikai irányzatok hatását is nyomon követhetjük — a pozitivista szociológiáét, az anarchoszindikalizmusét stb. — elméleti munkásságában és gyakorlati működésében egyaránt.

Szabó Ervin talán legtermékenyebb, mindenestre a hazai szocialista munkásmozgalom szempontjából legfontosabb alkotó időszaka a diákévei lezárulását követő évtized volt. Polgári foglalkozását: a könyvtárosságot is csaknem azonnal fel-tűnést keltő elméleti és gyakorlati szakszerűséggel, tehetséggel elkezdve, érett forradalmi szocialistaként kapcsolódott be a munkásmozgalomba. Mély és igen sokoldalú európai műveltség, nemzetközi horizontú tudományos felkészültség birtokában, egy robusztus alkatnak is becsületére váló szenvedélyes lelkesedéssel, hatalmas energiával vállalta és végezte a törekeny testű Szabó Ervin rendkívül széles skálájú, szocialista tevékenységét. Természetes volt, hogy rövidesen úgy tekintettek rá, mint a magyarországi szocializmus reményéé, a szociáldemokrata párt egyik vezetőjére.

Mindenekelőtt a Népszava főmunkatársaként, illetve helyettes szerkesztőjeként végzett újságírói és szerkesztői tevékenységét kell említenünk. Már a kortársak is megállapították — hogy a részvételével készült számok új és szokatlan hangot szó-laltattak meg a magyar publicisztikában. Szabó Ervin újságcikkeiben — mintegy Frankel Leó hagyományait folytatva — először jelentkezett teljes tudatossággal az a törekvés, amely meg akarta állapítani a magyarság és a szocializmus közötti történelmi, szociológiai és kulturális összefüggéseket. Az a felfogás, amely a marxizmus és a magyarországi munkás és paraszt tömegmozgalom nemzeti feltételeinek az összekapcsolásában kereste és vélte megtalálni a haladás kulcsát. Szabó Ervin nagy számban írt és jórészt névtelenül megjelent Népszava-cikkei szinte kimeríthetetlenül gazdag tematikával, különös gondolati és nevelő erővel, agitatív szenvedéllyel ostromozták és leplezték le a korabeli Magyarország gazdasági, politikai, társadalmi, közművelődési, tudományos, művészeti, erkölcsi, nemzetiségi, vallási stb. viszonyait. Tudományos, marxista igénnyel elemezték és világitották meg a magyar és egyetemes történelmi hagyományok, a szocializmus, az osztályharc, a nemzeti kérdés, az igazi hazafiság és nemzetköziség, az antiszemitizmus és filoszemitizmus súlyos és mindmáig sokat vitatott kérdéseit. A publicista Szabó Ervin az elsők között ismerte fel és indított harcot a polgári tömegsajtó és tömegirodalom erkölcsi züllése és manipulációs jellege ellen, ugyanakkor máig szóló érvénnyel vizsgálta és mutatta meg a szocialista sajtó, kultúra és művészet, a tudomány és az irodalom helyét, jelentőségét a szocialista munkásmozgalomban. Szabó Ervin publicisztikája, ha időben nem is, országos erjesztő forradalmasító hatásában megelőzte Ady forradalmi publicisztikáját, sőt arra hatást is gyakorolt. A szó igazi értelmében tehát az önálló magyar marxista publicisztika létrejötté elsősorban Szabó Ervin érdeme. Ez az

újságírás a legnagyobbak mértékével mérhető, teljes összegyűjtése és kiadása még hét évtized múltán is érdemes, időszerű vállalkozás lenne.

A Népszava mellett Szabó Ervin hosszú éveken keresztül szerkesztette a Népszava Naptárát is, s rá annyira jellemző szorgalmat és leleményességet fejtett ki e népszerű kiadvány fejlesztése, forradalmi szellemmel és értékes művészeti, tudományos tartalommal való telítése és terjesztése érdekében. Párttevékenységének hasonlóan fontos része volt — a német munkásmozgalomban meghonosodott és innen elterjedt — úgynevezett emléklapok szerkesztése. Sok Márciusi, Májusi és egyéb ünnepi Emléklap az ő szerkesztésében és számos cikkével jelent meg több tízezres példányszámban. Az emléklapok is kulturális értékű, a munkások és a földmunkások körében közkedvelt propaganda- és agitációs kiadványok voltak. Szabó Ervin e bizalmi funkciói mellé sorakozott — rövidebb ideig — a Népszava Könyvesbolt és a szocialista könyvterjesztés ügyeinek irányítása és szervezése. Végül, de nem utolsósorban Szabó Ervin szívesen vállalt pártmegbízásainak és propagandatevékenységének felbecsülhetetlen értékű produktumai voltak azok a nagy mozgósító erejű, forradalmi szellemű szociáldemokrata rölapok — a műfaj ugyancsak névtelen meseterabjai —, amelyekre még évtizedekig emlékeztek a munkásmozgalomban.

Szabó Ervin egyre növekvő elismerést és tekintélyt eredményező párttevékenységének, a szociáldemokrata párt vezető gárdájához való ekkori tartozásának természetes következménye volt, hogy bevonták az MSZDP 1903-as — a korszak egyik legradikálisabb szociáldemokrata — programjának és ezzel egyidejű szervezeti szabályzatának az előkészítésébe és kidolgozásába. Pedig ekkor már nyilvánvalóak voltak a pártvezetőség irányvonalától eltérő „különvéleményei”. Az erre vonatkozó, egyébként nemrég előkerült perdöntő bizonyíték, Weltner Jakab titkár 1902. szeptember 25-én kelt levele meggyőzően tanúskodik Szabó Ervin ekkori pártbeli helyzetéről: „...a programelőkészítő bizottság (amely lényegében a párt vezetőiből állott — S. P.) — bár tudja, hogy Önnek bizonyos dolgokban más nézete van, mint a bizottság tagjainak — tegnapi ülésén elhatározta, hogy Önt felkéri, szíveskedjék ülésén részt venni és a program kidolgozásánál közreműködni. Kérném, írja meg, ... a nap mely részében rendelkezik szabadon idejével.” Az is az újabb kutatások során derült ki, hogy az 1903-as pártprogram számos gondolata és egy egész bekezdése szó szerint is egyezik Szabó Ervin „A diákokhoz!” című röpiratának gondolataival, illetve egy bekezdésével.

Szabó Ervinnek a magyar szociáldemokrata mozgalom nemzetközi kapcsolatai ápolásában és továbbfejlesztésében is igen jelentős szerep jutott. Alig ismert körülmények között, már budapesti egyetemi tanulmányai idején, 1896-ban találkozhatott Emile Vandervelde és Henri La Fontaine belga szocialista vezetőkkel. Ettől kezdve szinte nyomon követhető a belga szocialista munkás- és ifjúsági mozgalom, munkásoktatás és munkáskönyvtárak iránti érdeklődése. Elméleti és gyakorlati nemzetközi forradalmi szocialista tevékenysége szempontjából legfontosabb orosz kapcsolatait már érintettük. Bécsi orosz emigráns barátai, elsősorban Samuel Kljacsko és Pavel Tyeplov révén került kapcsolatba az Orosz Szociáldemokraták Külföldi Szövetségével, amelynek megbízásából éveken keresztül mesterien konspirálva juttatta el a különböző irányzatú illegális orosz szocialista pártirodalmat Lengyelországon és Románián át Oroszországba. Viszonzásul természetesen Szabó Ervin is sok tájékoztató anyagot kapott az orosz forradalmi munkásmozgalmi viszonyokról. Nem véletlenül ő volt a magyar szociáldemokraták legjobb „orosz szakértője”, ugyanakkor az orosz szocialisták, többek között Plehanov tőle kért részletesebb tájékoztatást a magyarországi agrárszocialista mozgalmakról. Szabó Ervin orosz, továbbá közép-kelet-európai, román, lengyel és szerb szocialistákkal kialakított kapcsolatainak együttes részletes feltárásához még sok, alapos, nemzetközileg is összehangolt kutatás szükséges.

A fiatal Szabó Ervin a német, osztrák, olasz és francia szocialistákkal is korán felvette a kapcsolatot. Kautskynak már 1899-ben levelet írt a magyar pártviszonyokról, Victor Adlernek is rendszeresen beszámolt a magyarországi szociáldemokrácia helyzetéről és fejleményeiről. 1902-ben részt vett az olasz szocialista párt imolai

kongresszusán és tudósításokat küldött a Népszavának. Nyugat-európai útjai alkalomával minden meglátogatott országban felkereste a legjelentékenyebb szocialista és szakszervezeti vezetőket, akikkel azután levelezést folytatott. Nemzetközileg is egyre ismertebbé váló elméleti-tudományos munkásságának és nyelvtudásának köszönhetően a szocialista külföld előtt lassan ő vált a magyar szociáldemokrácia valóságos „külső felelősévé”. Kapcsolatai még Amerikára is kiterjedtek, barátai, tanítványai közül többen vettek részt hosszabb-rövidebb ideig az amerikai, illetve az amerikai magyar szocialista mozgalomban.

Szabó Ervin tevékenységének egyik legérdekesebb — bár szintén csak részben feltárt — fejezete a szocialista diákmozgalomban betöltött szerepe volt. Az ő nevéhez fűződik az 1900-as évek elején sajátos közösségbe tömörülő szocialista diákok egyetemi szervezetének a megteremtése. Szabó Ervin az orosz forradalmi diákmozgalom példájára előbb illegális Forradalmi Bizottságba fogta össze azt a néhány diákot, aki belépett a szociáldemokrata pártba. Később, a szocialista diákok számának növekedésével, valószínűleg 1902-ben, a bizottság a lazább szervezetre utaló és nyilvánosabb működést folytató Művelődési Kör, majd pedig a Szocialista Diákok Szabad Szervezete nevet vette fel. Szabó Ervin szellemi vezérlete alatt és instrukcióinak megfelelően ez az akkoriban egyetlen igazán baloldali ifjúsági szervezet nem törekedett, nem is törekedhetett arra, hogy a diákok széles tömegeit megnyerje. Elsősorban azt tűzte ki célul, hogy intenzív, önművelő jellegű marxista eszmecsereket, szemináriumok keretében és gyakorlati párt- és szakszervezeti munka segítségével őszinte meggyőződésű, lelkes, forradalmi szocialista, marxista értelmiségi kádereket neveljen a szociáldemokrata pártnak. A modern hazai szocialista és későbbi kommunista mozgalom számos ismert egyénisége járta ki a szocialista diákmozgalom Szabó Ervin-i iskoláját: László Jenő, Vágó Béla, Alpári Gyula, Varga Jenő, Kun Béla, Rudas László, Czöbel Ernő, Tarczai Lajos, Buchinger Manó, Révész Mihály, Szerdahelyi Sándor, Polányi Károly és mások. A haladó, vagy éppen radikális polgári diákokkal is együttműködést keresve és találva, komoly írásbeli és szóbeli agitációt folytattak az egyetemi konzervativizmus, nepotizmus és az egyre erősödő nacionalizmus és klerikalizmus ellen. Ennek során néha parázs verekedésekre is sor került. A mozgalom 1905-ben már olyan erős volt, hogy május 1-én diáktüntetések szervezésére is tellett erejéből. Még fontosabb volt azonban, hogy a szocialista diákok mozgékonyágukkal, élénk agitációjukkal és politikai szervező munkájukkal az egész század eleji munkásmozgalomban, a pártban, a szakszervezetekben és különösen a pártellenzék fellépéseiben számottevő tényezővé váltak. A szocialista diákmozgalom — Szabó Ervinnek is különösen szívében viselt — kiemelkedő teljesítménye volt az a széles körű „fáradtságos kultúrunka”, az a munkásoktatás, amelyet a szocialista diákok elsősorban a szakegyletekben végeztek. Elemi ismereteket nyújtó tanfolyamaikon a munkások ezrei, egyes történelmi, művészeti, természettudományi, technikai, egészségügyi stb. témájú előadásaikon a tanulni vágyó munkások százai vettek részt. A Szocialista Diákok Könyvtára-sorozat, a már végzett szocialista diákok rövid életű szakszervezete, majd pedig a Marx Károly Egyesület elnevezésű társaság létrehozására irányuló, eredménytelen kísérlete is szorosan hozzátartozik a Szabó Ervin inspirálta és vezette szocialista diákmozgalom történetéhez. E mozgalom alapvető érdemének tudhatjuk be, hogy kezdeményezte, megkezdte és részben el is végezte a századfordulói magyar értelmiség legjavának a szocializmussal, marxizmussal és a gyakorlati munkásmozgalommal való összekapcsolását. Szabó Ervin e mozgalom keretében összekovácsolt egy olyan forradalmi szocialista értelmiségi csoportot, amely szilárd magja, előrehajtó motorja tudott lenni a magyar századelő minden progresszív megmozdulásának és mozgalmának. A válságba került dualista rendszer utolsó évtizedeiben, a két forradalom előkészítésében, a Tanácsköztársaság általános és kulturális politikájában, sőt a bukást követő időkben is messzire sugárzó hatása volt e fiataloknak.

A szocialista diákmozgalom magvetése termékeny talajba hullott, hiszen közvetlen szellemi örököse és utóda a szabadgondolkodó, polgári radikális és szocialista érzelmű diákokat egyaránt magába fogadó Galilei Kör már az elődök által kitapo-

sott utakon magasabb színvonalon végezhette progresszív forradalmi erjesztő tevékenységét. Szabó Ervin a Galilei Körhöz már közvetettebben kapcsolódott, jöllehet Ady Endre és Jászi Oszkár mellett őt is a kör legfőbb vezérszellemeként tartották számon. 1918-ban a Kör szocialista diákjait ő kapcsolta össze a forradalmi szocialista munkásokkal.

Szabó Ervin fő kezdeményezője, megindítója és szervezője volt a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek századfordulón kibontakozó munkásművelődési mozgalmának és a polgári népművelési kísérletek, intézmények ellen indított kulturális osztályharcnak. Oroszlánrésze volt abban, hogy a szocialista diákok és a Társadalomtudományi Társaság radikális polgári értelmiségi szakemberei segítségével megindulhattak a már említett elemi tanfolyamok mellett és után a magasabb szintű oktatást nyújtó, munkásképző tanfolyamok. Ez utóbbiból nőtt ki tulajdonképpen a szociáldemokraták és a polgári radikálisok politikai együttműködése, a Társadalomtudományi Társaság Szabadiskolája és a Galilei Kör munkásoktatása. Szabó Ervin egyik főszereplője volt az 1907-es pécsi szabadoktatási kongresszusnak is, ahol a szociáldemokrata és polgári radikális baloldal fényes szellemi győzelmet aratott a konzervatív, jobboldali kulturális erők fölött.

Szabó Ervin mind komolyabb fenntartásai és fokozódó ellenzéki tevékenysége ellenére lényegében élete végéig állandó ösztönzője és segítője volt a szociáldemokrata munkásmozgalom gyakorlati politikai, publicisztikai, propaganda és kulturális nevelő munkájának. A századforduló éveiben a párt élére került tehetséges munkásképzők mellett Szabó Ervinnek nagy része volt abban, hogy a magyarországi munkásmozgalom, benne a nemzetiségi és földmunkás szervezkedés eszmei, politikai és kulturális színvonal tekintetében kezdett megerősödni és mind jelentősebb tényezőjévé válni az ország politikai életének.

Szabó Ervin — a szakirodalomban alaposan feldolgozott és ismert — baloldali szociáldemokrata ellenzéki tevékenységéről itt most elsősorban azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy az nem szűkíthető le 1904-es és 1905-ös, valamint 1918-as ellenzéki fellépéseire. Szabó Ervin ugyanis kezdetől fogva egész munkásmozgalmi pályafutása során tulajdonképpen „ellenzékben volt” a Garami és Weltner-féle pártvezetés „ortodox”, a választójogi taktikát mindenek fölébe helyező irányvonalával szemben. Szabó Ervin folyamatos ellenzékiiségének végeredményben csak a területei, intenzitása és formái változtak. Eleinte csak a munkásoktatás, a szocialista értelmiségiek alacsony színvonalát, illetve számát, a propaganda és kulturális nevelő munka gyengeségét kifogásolta. A kezdeti kisebb-nagyobb csalódásokat azonban komolyabb bizalmi válságok követték, a belső elvi ellentétek fokozatosan éleződtek és politikai jelleget öltöttek, végül pedig néhány, még helyrehozható szakítás után, végérvényesen visszavonhatatlan szakadássá váltak. A magyar szociáldemokrata pártnak a korabeli egész nemzetközi munkásmozgalomra jellemző polarizálódása éppen Szabó Ervin és körének körülbelül 1902-ben kikristályosodó ellenzéki tevékenységében jutott kifejezésére. Az 1902-ben még négyszemközt vagy négy fal közt folyó, de már a nyilvánvaló elvi nézetkülönbségeket felszínre hozó rendszeres polémiák; az 1903-as, több hétig tartó „Elpolgáriasodtunk?”-vita, melyben a pártvezetésen kívül a párt csaknem valamennyi nevesebb harcosa részt vett, mindig több száz főnyi hallgatóság előtt; az 1904-es első szakítás a Világosság című folyóirat miatt; az 1905-ös pártkongresszusi és későbbi összecsapások a párt irányvonala, a szervezeti szabályzat módosítása és az agrárprogram körül; az 1908-tól erőteljessé váló, az ellenzéki csoportokat folyamatosan segítő anarcho-szindikalista jellegű kísérletek, és végül a Forradalmi Szocialisták mozgalma keretében nyílt, végleges szembe fordulás a megalkuvó szociáldemokrata pártvezetőséggel csupán lépcsőfokok Szabó Ervin baloldali szociáldemokrata ellenzéki tevékenységében. Azonban az a tény, hogy ezt az ellenzéki harcot sok tekintetben anarcho-szindikalista nézőpontból folytatta, közismert súlyos negatív elméleti és gyakorlati politikai következményekkel járt: a szociáldemokrata párt reformista, opportunistá politikáját, általában mindenféle pártra vonatkoztatta. Tragikus korai halála miatt e hiba korrigálása tanítványaira és az utókorra maradt.

Szabó Ervin munkásságának elméleti-tudományos, és könyvtárosi művészeti kritikai teljesítményei is — a Fővárosi Könyvtárat, annak igazgatójaként az 1910-es években nemzetközi színvonalra emelte, és a progresszív, forradalmi erők valóságos központjává tette — részben kapcsolódnak munkásmozgalmi tevékenységéhez. Azonban mindenképpen szerves részei, oldalai az ízig-vérig szocialista forradalmár, marxista tudós, történész, kritikus és művelődéspolitikus alkotásainak. Akármelyik oldalról, akármilyen szemszögből vesszük szemügyre hatalmas örökségét, benne van a forradalmi harcos és tudós Szabó Ervin.

Voltaképpen elméleti-tudományos munkásságát már egyetemi hallgató korában megkezdte, és ha nem is egyenletes tempóban és intenzitással, végeredményben folyamatosan, élete végéig, a szó szoros értelmében még a halálos ágyán is végezte. Életkörülményei magyarázzák, hogy nem elsősorban terjedelmes könyvek, monográfiák, hanem inkább kisebb-nagyobb lélegzetű cikkek, tanulmányok kerültek ki kezéből. A könyvtartudományban már 25 éves korában nemzetközileg elismert szakteknintély, a brüsszeli Nemzetközi Bibliográfiai Intézet Szabó Ervin szerkesztésében adta ki a közgazdaságtudomány hatalmas nemzetközi anyagot felölelő szakkönyvtárát. Ezzel csaknem egyidőben ezer oldalon adta közre első igazi könyvtári munkahelyének, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara Könyvtárának katalógusát. Népszava-cikkei közül nem egy tanulmány méretű és értékű volt. Nagyobb és már tudományos igényű tanulmányai, könyvismertetései, folyóiratcikkei több százas nagyságrendben, legnagyobb számban a Huszadik Században, Városi Szemlében, továbbá a külföldi marxista, szocialista folyóiratokban (Neue Zeit, Dokumente des Sozialismus stb.) jelentek meg. A fiatal Szabó Ervin a marxizmus mély, önálló értelmezésével és alkalmazásával hamarosan megszerezte Európa és Amerika sok jelentős marxista teoretikusának elismerését. Kisebb munkái közül A materialista történefmegértésről, a Természet és társadalom, A szocializmus, A Pártfegyelem és egyéni szabadság, Az agrárkérdés Magyarországon, A tőke és a munka harca, valamint a háború idején a szociáldemokrácia válságáról és a háború gazdasági, társadalmi összefüggéseiről írt tanulmányai elméleti szempontból a legjelentősebbek. Két, kétségtelenül legnagyobb szabású elméleti-tudományos vállalkozása: Marx és Engels eredetileg három kötetre tervezett, azonban csak két kötetben megjelent, válogatott műveinek a kiadása és az 1848—1849-es magyar forradalomról és szabadságharcról írt nagy formátumú monográfiája. Szabó Ervin anarcho-szindikalista tévedései eltörpülnek azokhoz — a marxizmus alkalmazásának, továbbgondolásának és terjesztésének a legnemesebb szándékából fakadó — alkotó, eredeti gondolatoknak a sokaságához képest, amelyek annyira megragadják említett műveinek mai olvasóit is. Szabó Ervin 1848-ról szóló munkája az első kísérlet volt a magyar forradalom és szabadságharc marxista, történelmi materialista módszerrel történő tudományos vizsgálata. S bár ebben Szabó Ervin nem hangsúlyozza eléggé a forradalom polgári jellegét, és Kossuth szerepét túlzottan szűkkeblűen ítéli meg, a mű igazi érdeme, hogy példamutató módon végzi el a forradalomban szereplő osztályok gazdasági életfeltételeinek, politikai cselekvésének, társadalomlélektani állapotának stb. elemzését hatalmas történeti forrásanyag felhasználásával.

Szabó Ervin mindmáig talán legkevésbé ismert tevékenységi iránya művészetkritikai munkássága, pedig az irodalom, a képzőművészet és a színház diákkorától kezdve érdekelték. A művészetrel kapcsolatos, a Népszavában, a Huszadik Században és a Nyugatban megjelent műkritikái a magyar marxista művészetelmélet. esztétika és kritika megalapozását, elindítását jelentették. Szabó Ervin már fiatalkori művészeti témájú írásaiban olyan elméleti kérdésekkel birkózik, mint a művészet tendenciózussága, pártossága, a szocialista művészet mibenléte, realizmusa, a művészet és a mindennapiság viszonya, vagy például az élete végén is felmerülő kérdés: a proletároköltészet osztályjellege stb. Egyik kritikájában mélyreható bírálatát adja a hazai irodalmi közélet állapotának, másik ismertetésében a modern regényről fejti ki a véleményét, harmadik írásában a konzervatív és a haladó, szocialista festőművészetet állítja szembe, miközben találó meghatározását körvonalazza a l'art pour l'art-nak és a szecessciónak. Vagyis Szabó Ervin művészetkritikai írásaiban is olyan sokoldalú volt, mint egész alkotó munkásságában.